IR-RADDI U D-*DOLMENS*

IR-RADDI FUQ IL-BLAT

Bla dubju ta' xejn, waħda mid-diffikultajiet li niltaqgħu magħhom fil-preistorja maltija hija n-numru kbir ta' raddi fuq il-blat li nsibu mferrxin madwar il-gżejjer Maltin. Dawn ir-raddi jiffurmaw linji parallelli twal kif ukoll qosra mħaffrin fuq il-blat mikxuf. Drabi nsibuhom qrib xulxin, oħrajn jaqsmu fuq xulxin. Bl-ingliż ġew imsejħin ***cart-tracks***, linji li kienu jintużaw għall-karettuni, li żgur ma setgħux jintużaw għalhekk. Id-distanza bejn radda u oħra tvarja u anki il-fond tagħhom ivarjaw, u dan jagħmilha kważi impossibli għal kull mezz ta' trasport li jimxi bir-roti li juża dawn ir-raddi. Hija ħaġa ċerta li dawn ir-raddi kienu jintużaw għal xi sistema ta' trasport, imma wieħed jistaqsi : f'liema żmien intużaw? X'tip ta' trasport kienu jużaw? X' kienu jġorru fuqhom?

Dwar iż-żmien ftit għandna provi meta ntużaw, imma forsi il-provi li għandna huma biżżejjed biex itarrfulna xi ħaġa. F'xi postijiet fejn hemm dawn ir-raddi fuq il-blat insibu wkoll numru ta' oqbra ta' żmien puniku mħaffra eżatt fejn huma r-raddi. Dan ifisser li l-kontinwazzjoni tar-raddi hija maqtugħa bit-tħaffir ta' l-oqbra. Dan juri li l-kanali kienu diġà hemm meta tħaffru l-oqbra. Allura r-raddi huma eqdem mill-oqbra, li jfisser li huma preistoriċi. Ir-raddi ma jinsabux qrib il-bini tat-tempji imma jinsabu sew ħdejn irħula ta' Żmien il-Bronż. Dan jista' jittieħed bħala prova biżżejjed li ż-żmien ta' l-użu tar-raddi kien dak ta' Żmien il-Bronż.

X'tip ta' trasport kien jintuża? Diġà għidna li karrettuni bir-roti ma setgħux jintużaw f'dawn ir-raddi u anke xi tip ta' żlitti kien impossibbli li jiġru f'dawn il-kanali. Ġie ssuġġerit li kien jintuża tip ta' karrettun, li bħalu kienu jużaw il-bdiewa tagħna, imma kien ikun bla fus u bla roti. Fit- tarf ta' wara tal-lasti kienet tintrabat biċċa ġebla x'aktarx tal-qawwi biex din tiskiddja fir-raddi. Fuq quddiem kien ikun hemm il-bhima li tiġbed u fuq is-salib li jgħaqqad il-lasti flimkien kienet titqiegħed it-tagħbija jew persuni jew it-tnejn flimkien.

F'Għawdex dawn ir-raddi nsibuhom fuq ta' Ċenċ lejn ix-xifer fuq in-naħa ta' wara tal-lukanda Ta' Ċenċ, fix-Xlokk tax-Xewkija, fil-Lvant tar-raħal tal-Qala kif ukoll fid-Dwejra, bejn il-Qawra u t-Tieqa ż-Żerqa.

ID-*DOLMENS*

Dolmen huwa monument preistoriku magħmul minn ġebla ċatta kbira mqiegħda fuq numru ta' ġebel iżgħar li jkunu mibnija apposta.

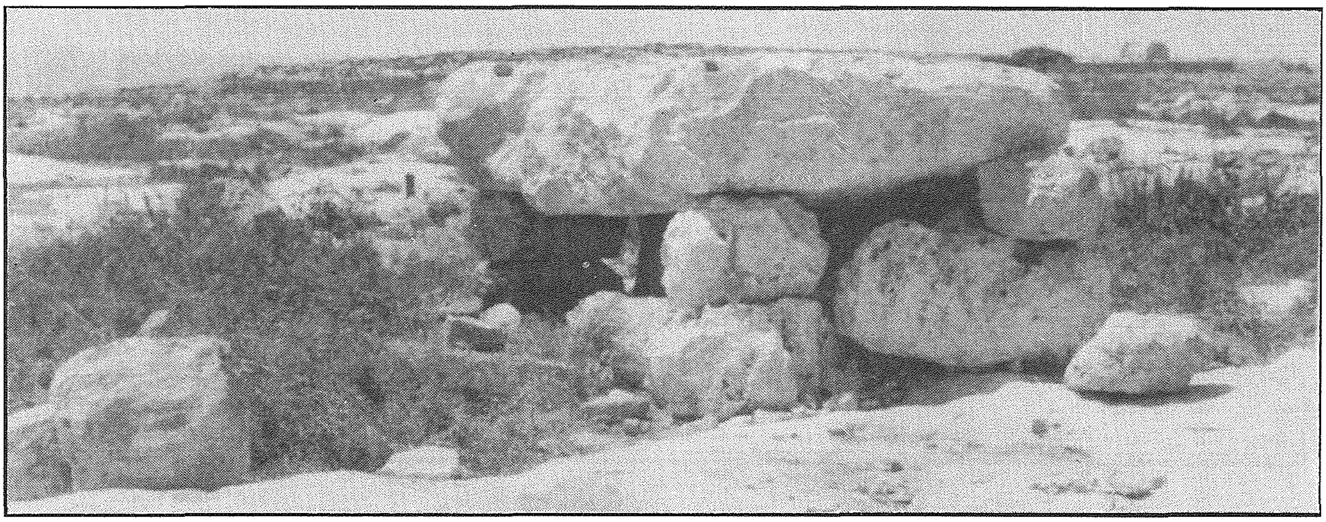

Wieħed mid-Dolmens li jinsabu fuq Ta' Ċenċ

Fil-każ tal-gżejjer Maltin id-*dolmens* jistgħu jiġu maqsuma f'żewġ kategoriji. L-ewwel kategorija hi magħmula minn ġebla ċatta kbira li tgħatti kollox poġġuta fuq ġebel iżgħar imma jkun mibni wieqaf, li jvarjaw fin-numru, minn tlieta sa tmien ġebliet. Mill-istess kategorija nsibu wkoll li l-ġebla ċatta qiegħda poġġuta fuq ġebla waħda wieqfa fuq kull naħa. Għandna l-eżempji tad-*dolmens* f'ta' Blankas, il-Brolli u l-Ħaġra ta' Sansuna. Fit-tieni kategorija nsibu li l-ġebla ċatta tkun poġġuta fuq saffi ta' ġebel poġġuti fuq xulxin fejn jista' jkun hemm żewġ saffi jew aktar. F'dan il-każ il-ġebel dejjem jinbena orizzontali. Eżempji ta' dan l-istil għandna dawk ta' Misraħ Sinjura u tal-Bidni.

Il-ġebel użat biex inbnew dawn l-monumenti ma kienx maħdum imma mibni kif misjub. Fuq uħud mill-ġebel ċatt insibu kanali dritti u ħofriet tondi u rettangulari baxxi kif ukoll ħofriet li jinfdu min naħa għall-oħra tal-ġebla. Dawn kollha kellhom xi użu waqt il-kult tad-dfin. Kważi dejjem insibu numru ta' ***dolmens*** flimkien (f'ta' Ħammat insibu sebgħa; f'Wied Żnuber insibu aktar minn wieħed; f'Ta' Ċenċ insibu mill-inqas tlieta, tnejn imkissra u jidhru l-fdalijiet ta' oħrajn). Imma ġieli narawhom waħedhom bħal f'Misraħ Sinjura.

Taħt il-ġebla ċatta l-art kienet titħaffer iżjed 'l isfel biex il-kmajra tikber ftit aktar.

L-użu ta' dawn il-monumenti kien wieħed funerarju. Dan nafuh għax fl-1954 il-Professur J.D. Evans kien qed jistudja d-***dolmens*** ta' Ħammat fil-Magħtab, Malta u minn taħt wieħed minnhom kixef xi fuħħar li kien mimli bl-irmied tal-ħruq tal-mejtin. Il-fuħħar kien ta' żmien l-ewwel fażi ta' Żmien il-Bronż, dik taċ-Ċimiterju ta' Tarxien (2000-1500 q.K.). Id-***dolmen*** ma kienx l-uniku monument għad-dfin f'dak iż-żmien, iżda kienu jidfnu fit-tempji, taħt imniezel ta' ġebel mibnija forma ta' dahar ta' ħmar u anke qrib ***menhirs.*** Dawn il-forom ta' dfin differenti juru li kienu jeżistu strati differenti fil-ħajja soċjali ta' dak iż-żmien imbiegħed. Persuni jew gruppi li kienu ġejjin minn ċertu livell għoli fil-ġerarkija x'aktarx li kienu jindifnu fit-tempji u dawk li kienu ġejjin mill-klassi soċjali baxxa kienu jindifnu taħt id-***dolmens,*** taħt imniezel tal-ġebel jew qrib xi ***menhir.***

Id-***dolmens*** ta' Malta jixbħu ħafna dawk li jinsabu f'Otranto fir-Reġjun tal-Puglia, fl-Italja. F'nofs it-tielet millennju qabel Kristu kien hemm movimenti kulturali qawwija li bdew mill-Baħar Eġew u xterdu lejn il-Punent sax-xtut tal-baħar ċentrali tal-Mediterran. Dan il-moviment jista' jiġi nnutat fit-tixbieħ ta' fuħħar, monumenti u xogħol maħdum fil-għadam li nstabu fil-gżejjer tal-Baħar Eġew, fir-reġjun tal-Puglia fl-Italja, fil-gżejjer ta' Lipari, mal-kosta tal-Lvant ta' Sqallija u fil-gżejjer Maltin.

Errata Corrige:

Fil-ħarġa ta' Diċembru li għadda, l-aħħar sentenza ta' paġna25 trid tinqara hekk: Dan l-aktar li jidher ċar mill-iskavi li saru fit-Tempju ta' Taxien mill-arkeologu Malti Sir Temi Zammit. Fuq il-fdalijiet tat-Tempji nstabet strata ta' ħamrija sterili li turi li din akkumulat hemmhekk bil-mod il-mod bla ebda ndħil mill-attività umana. Imbagħad fuq din l-istrata nstabet dik li kien fiha l-fdalijiet tal-fażi taċ-Ċimiterju ta' Tarxien ta' Żmien il-Bronż